

TUKUE'LERİN DİNİ *

P. W. SCHMIDT

1. Kaynaklar.

A) Kitap kaynakları.

Burada incelenecek olan, sadece Tukue (=Türk) halkının¹ Kansu'da yaşayan bölümü; doğu imparatorluğunun güney devletinden artakalan kısmıdır. Bunların çağı, Tanrı dağlarının doğu yöresinden Çin Altayı'na değin uzayan bölgede olmak üzere, Milâttan sonra 6. yüzyılda başlar. Bu havalide 551 yılında ilk Tukue devleti kurulmuş ise de, bu devlet aradan henüz uzun bir zaman geçmeden, birçok devletlere ayrılmış, bunların batı kolu 657'de, doğu kolu 682'de Çin boyun-duruğu altına girmiştir.

Ancak doğu bölümünde daha 683'de yeni bir kalkınma hareketi başlamış ve bu, gittikçe hemen hemen bütün eski Tukue devletinin yeniden ele geçirilmesini sağlamıştır. Bu yeni devlet ikinci Tukue devleti olarak tanınır. Bu devlet, aşağıda incelenecek olan yazıt kaynaklarının ortaya çıkması ile (bk. s. 2 v. dd.) tarih bakımından hususî bir ehemmiyet kazanmıştır.

Bu yüzyıllar için bu yeni kaynaklar yanında, ayrıca eski Çin kaynaklarının verdiği bilgiler de yer alır. Bunların hepsi W i e g e r, *Textes historiques*, s. 1484-1565'de mevcuttur. Kısa hulâsası W. Radloff, *Aus Sibirien I*, Leipzig 1893, s. 129-132'de, nihayet geniş bir hulâsası ise E. H. Parker, *A Thousand Years of the Tartars*, 2. ed., London 1924, s. 129-191'de bulunmaktadır.

* Bu yazı P. W. Schmidt, *Der Ursprung der Gottesidee IX* (3. böl.), Freiburg 1949, s. 21-39'dan SÂDETTİN BULUÇ tarafından çevrilmiştir.

¹ Türk'lerin adının nereden geldiğine dair krs. P. Pelliot, *T'oung pao XVI* (1915) s. 687 v. dd.

Bizans müelliflerinden olup, gerek Tukue hanlarından Bizans'a, gerekse Bizans kayserlerinden kağana gönderilen birçok elçilerden bahsedilen Theophanes, Menander ve Theophylaktos Simocatta'da yeni kaynaklar buluyoruz. Bu kaynaklar E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiues (Turcs) Occidentaux*, Paris 1903'de topluca gösterilmiştir.

B) Yazıt kaynakları.

a) Yazıtların okunması.

İlk defa bu devrede ortaya çıkan taş kitabeler, en mühim kaynakları teşkil etmektedir. Bunları Vilhelm Thomsen okumuş, sonra yazıtların tam kopyalarını da çıkarmağa muvaffak olan W. Radloff onu tâkip etmiştir. Burada iki bilgin arasında öncelik ve tercüme üstünlüğü yönünden yapılan tartışma üzerinde durulmayacaktır. Ancak umumiyetle Thomsen'in çevrisi daha iyidir ve, ayrıca işaret edilmediği takdirde, burada geçen parçalar onun tercümesinden alınmıştır. Thomsen çalışmalarının mahsullerini şu eserlerde toplamıştır:

V. Thomsen, *Déchiffrement des inscriptions de l'jenissei, Notice* (*Bull. Acad. Royale de Danemark* 1893). Yeni baskısı: V. Thomsen, *Samlede Afhandlinger III*. Kopenhagen 1922.

Aynı müellif, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne V, Helsingfors 1896, s. 7-54=Samlede Afh. III, s. 92 v. dd.)*.

Aynı müellif, *Turcica* (göst. yer. XXXVII, 1916 = *Samlede Afh. III, s. 92 v. dd.)*.

Aynı müellif, *Alttürkische Inschriften aus der Mongolei* (*Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft, N. F. III. [=LXXVIII] 1924, s. 121-175*).

Thomsen kendisi bunlardan sonuncusunu, bu alandaki çalışmalarının son eseri olarak gösterir. Aşağıya alınan parçalar da yalnız bu eserden nakledilmiş bulunuyor.

Radloff kendi tercümesini aşağıya sıralanan yayımlarında iki defa tamamlayıp düzeltmiştir:

W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg 1895, s. 3-149, 439-495 = Radloff I.

Aynı müellif, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei: Neue Folge*. St. Petersburg 1897, s. 133-155 = Radloff II.

Aynı müellif, *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei: Zweite Folge*. St. Petersburg 1899, s. 2-24 = Radloff III.

Radloff'un esaslı şekilde tashih etmiş olduğu son tercümesini, Thomsen, kendi yaptığı son çevriye göre, tamamiyle eskimiş olarak gösterir (Thomsen, s. 135, not).

Thomsen ile Radloff'un tercümelerini W. Bang, *Zu den Kök-Türk-Inschriften der Mongolei (T'oung pao VII, 1896, s. 325-355)* yazısında tenkitli bir araştırmaya tâbi tutmuştur. Onun buraya aldığımız bir kaç çevrisi, daha önce yapılan iki tercümeden az farklı değildir. Bu gibi yerlerde Bang'ın tercümesinden faydalanıldığına ayrıca işaret edilmiştir.

b) Yazıtların türleri.

Burada sadece Tukue boylarına ait yazıtlar üzerinde duracağız. Eskilliklerine göre bu yazıtlar şöylece sıralanır:

1. Tonyukuk yazıtı: Milâttan sonra 716 tarihinde Elteriş Han'ın hizmetinde bulunan bir Türk devlet adamına aittir. Aşağı yukarı enlemi 48° kuzay, boylamı 107° doğunun biraz üstünde, posta durağı Nalayha ile yukarı Tok'un sağ kıyısı arasında Bayın-Tokto'da bulunmuştur. Tercümesi V. Thomsen, s. 161-170'dedir. Radloff III. s. 2 v. dd. çevrisi için Thomsen (s. 161) şöyle der: «Bu yazıtın Radloff tarafından yapılan tercümesi pek tatmin edici değildir». Bu yazıt Radloff'da *N* olarak gösterilmiştir.

2. Ongin kitabesi: Koşo-Çaydam yazıtının ait bulunduğu beyin babası olan bir Türk hanının mezar anıtıdır (bk. No. 3). Toramul'da Kökşün ırmağı güneyinde, Ongin ırmağı yatağının yakınında bulunmuştur. Milâttan sonra 716 tarihinden kalmadır. Radloff'da *O* yazıtı diye gösterilmiştir. Tercümesi, Radloff I, s. 243-255, III, s. IX'dadır.

3. Koşo-Çaydam'daki iki yazıt: Yaklaşık olarak enlemi 47 1/2° kuzay, boylamı 102 1/2° doğuda, Koşo-Çaydam ve Kökşün-Orhon gölleri arasında olup, eski Türkçe ve Çince iki büyük mezar taşından ibarettir:

a) Türk prensi Kül Tegin'in anıtı: Milâttan sonra 731 yılından kalmadır. Prensın adına Çin hükümdarı tarafından dikilmiştir. Bir yanı

Çince, üç yanı Türkçe'dir. Kül Tegin'in yeğeni prens Yolluğ Tegin tarafından yazılan Türkçe kısımda, bu prens kendisi ile kardeşini öğer. Radloff'da *K* yazıtı olarak gösterilmiştir.

b) Kül Tegin'in büyük kardeşi Bilge Hakan'ın anıtı: Çince ve Türkçe yazılı bu anıt 733 yılında dikilmiştir. Türkçe yazıt, bir çok yerlerde, 3a'da gösterilen kitabenin aynıdır. Radloff'da *X* yazıtı diye işaretlenmiştir.

Thomsen *K* ve *X* yazıtlarını, birbirine çok benzediği için, bir arada göstermiştir. Biz de bunları *KX* diye aldık.

2. Hanın adı ve vazifesi.

Burada önce han adını inceleyecek, sonra buna vazifesinin neden ibaret olduğunu ekleyeceğiz. Çünkü Tukue dininin hususiyeti, bu iki noktada açıkça ortaya çıkmaktadır. Bunlara dair vesikalar da oldukça çoktur.

A) Hanın adı.

a) Belgeler.

1. Milâttan sonra 581 yılında Tukue devletinin parçalanmasından sonra, Çin ile doğu Tukue devleti arasında savaşlar olmuştur. Bu devletin (581 yılında) Çin hükümdarının kızı ile evlenmek isteyen kağanının bu arada kendisine şu unvanı verdiğini görüyoruz: «Büyük Türk ulusunun ve bütün dünyanın Gök'ten doğmuş, bilge ve mukaddes imparatoru ve hanı» (Empereur et Khan né du Ciel, sage et saint, de la grande nation des Turcs et du monde entier. Wieger, göst. yer. s. 1473).

2. Milâttan sonra 627 yılında Tele'lerin (kelimenin geniş mânasiyle Uygur'lar) 15 oymağı, Tukue'lerin boyunduruğundan kurtulup Çin'le birleşince, 630 yılında doğu (=kuzay) Tukue'lerini yenmiş ve bunlar da Çinli'lere teslim olmuştur. Bu sırada onların Çin hükümdarına «Gök Kağan» unvanını verdiklerini görüyoruz (Wieger, göst. yer s. 1562-65).

3. Eski Türkçe *KX* yazıtlarında (Milâttan sonra 731 ve 733 yılları) kağan bir yerde kendisini «Ben, Tanrı'ya benzer, Gök'ten doğmuş Türk Bilge Kağan»¹ olarak, bir yerde de «Ben, Tanrı gibi, Gök tarafından nasbolunmuş, Türk Bilge» diye tanıtıyor (Thomsen, s. 140, 144).

¹ Burada N, O, K, X yazıtlarından alınan parçalarda, Thomsen'de olduğu gibi, (kağan), diğer yerlerde ise, daha çok geçen (han) şekli kullanılmıştır.

4. Şado Türkleri'nin hanı Maokire, kendi halkının tasvibi ile, maresallıktan hanlığa yükseltildikten sonra, elçisi tarafından şöyle tanıtılıyor: «Tanrı'nın merhemlediği ve insanların seçtiği (God's Anointed and Man's Choice¹).

b) *Yorumu.*

Hanlık pâyesinin en yüksek ve en kuvvetli şekilde vasıflandırılışını, 1 ve 3 numaralı yerlerde görüyoruz: iki yerde han için «Gök'ün doğurduğu» denilmektedir ki, bu herhalde sadece «(yer olarak) gökte doğmuş» demek değil, belki herhangi bir şekilde «Gök'ten doğmuş» mânasındadır. İşte bundan dolayı han da yine orada iki kez «Gök gibi» diye gösteriliyor. Çünkü, Tukue'lerin en büyük Tanrı'sı (*Tāñri*) olmakla birlikte, yine de doğrusu, Thomsen'in burada ve başka yerlerde kaydettiği gibi, «Tanrı'ya benzer» değil, yukarıda gösterildiği şekildedir. Aslında burada herhalde Çin kayserinin «Gök'ün oğlu» diye adlandırılışından daha parlak bir unvanla karşıkarşıya bulunuyoruz. Ancak, önce bunların ikisini de başlı başına ve birbirine bağlı olmadan ortaya çıkmış olarak değerlendirmek icabeder. Ama, eğer geriye doğru bunların ortak bir kaynaktan birleştirilmesi gerekirse, bu kaynak herhalde Çinlilerin yerleşik ziraatçılığından ziyade, Türk'lerle benzeri boyların serbest göçebe çobanlığına daha yakın olacaktır².

Doğu Tukue'lerin Çin kayserine tevcih ettikleri «Gök Kağan» unvanında (No. 2) kat'i değilse de, muhtemel olarak Çin tesiri vardır.

Ayrıca kağanın üç yerde (No. 1, 3) kendisine «bilge» sıfatını vermesi, buna bir yerde (No. 1) ayrıca «aziz, mukaddes» unvanını eklemesi ve iki yerde de (No. 3) «Türk» sıfatını başa getirmesi* dikkate değer.

B) Hanın yeri ve vazifesi.

a) *Vesikalar.*

K ve X diye gösterilen eski Türkçe iki yazıtta (Milattan sonra 731 ve 733 yılları) hanın yeri ve vazifesine dair bir takım mühim belgeler bulunmaktadır :

¹ E. H. Parker, *A Thousand Years of the Tartars*, 2. ed., London 1924, s. 227.

² Bunların hepsi için krg, F. W. K. Müller, *Uigurische Glossen (Ostasiatische Zeitschrift VIII, 1919-20, s. 314 v. d.)*. Müellif bu hususta Uygur'lar, Tukue ve Hungno Türkleri ile Moğol'larda kağan unvanını karşılaştırıyor. Ayrıca krg, P. Pelliot, *T'oung pao XXVI (1929), s. 210 v. d.*

* Asıl metne göre.

1. «Gök'ün isteği üzerine ve mesleğim* olduğu için kağan oldum» (Thomsen, s. 142).

2. «Gök'ün yardımı ile halkımı düzene sokup teşkilâtlandırdım» (göst. yer. s. 142).

3. «Yukarıda Gök'ün, aşağıda Yer'in yardımı ile halkımı (uzak illere) yürüttüm» (göst. yer. s. 143).

4. «Yukarıda Türk Gök'ü ve mukaddes Yer şöyle dedi: 'Türk ulusu yok olmasın, bir halk olarak kalsın' ve babam Elteriş Han ile anam Elbilge hatunu Gök'ün yüksekliğine kaldırıp, yukarı götürmüşler» (Bang, göst. yer. s. 351).

5. «(Gök) buyurduğu için 33 yaşında (kağan oldum)» (göst. yer. s. 148).

6. «'Türk ulusunun adı ve ünü yok olmasın'-diye- babam kağanı, anam hatunu, yukarıya kaldıran Gök, iller bağışlıyan Gök, 'Türk ulusunun adı ve ünü yok olmasın'-diye- bu Gök bizzat beni han yaptı» (Bang, s. 354).

7. «Umay'a benzeyen anam hatun» (göst. yer. s. 151).

8. «Tokuz-Oğuz benim kendi halkımdı. Gök ve Yer karıştığı için (bize) düşman oldu» (göst. yer s. 154).

9. «Kağan... Sadakatsızlık gösterdi. Yukarıda Gök ve mukaddes Yer-sub [...] kağanın taliine yar olmadı» (göst yer s. 156 v. d.)

Parker de değerli bir vesika veriyor :

10. Şado Türkleri'nin bir elçisi (yuk. bk. s. 67) hanlık pâyesine yükseltilen hükümdarını şu sözlerle öğer: «Onun kumandası altında 300.000 tâlim görmüş er var. Gök ve insanlar onu bugünkü yerine getirmek için uğraştılar. Artık ona kim karşı koyabilir?».

11. Parker (s. 232), Şado Türkleri'nin hanı ve Çin kayseri Maokire hakkında bilgi verirken, onun «Çin tarihinin en mümtaz simalarından biri olarak» tanındığını söyler. Ölümüne yakın iyice yaşlanan bu hanın son duası şu olmuştu : «Ben, değişik mizaçlı bir kütlenin alkışları ile tahta çıkmış, zavallı, basit bir Tatar'ım. Başlıca duam, beni hayatta tuttuğu sürece, halkıma elimden gelen iyiliği yapmam için Gök'ün beni yönetmesidir».

* Tâlim.

b) Yorumu.

Yukarıda bir vesikada gördüğümüz gibi, hanlık pâyesinin elde edilmesi, Gök'ün istek ve seçimine bağlı bulunuyor (yuk. No. 1, 4, 5, 6, 9). Bu, No. 6'da Gök'ün buyruğu ile, iki kuşak için han nasbedilişinin anlatıldığı yerde en kuvvetli ifadesini buluyor. No. 4'de görüldüğü gibi hanlığa nasbedilmenin sebebi ise «Türk ulusu yok olmasın, bir halk olarak kalsın» diye açıklanıyor. Buna göre hanlık, Türk devleti ile halkının bekası için vazgeçilmez bir unsur olarak görünmektedir.

Her ne kadar hanlığın en kuvvetli olarak Gök tarafından nasbedilmeğe bağlı bulunduğu gösterilmekte ise de, şurada burada daha başka âmiller de ortaya çıkmaktadır. No. 1'de «Mesleğim* olduğu için kağan oldum» deniyor. No. 4'de sadece «yukarıda Türk Gök'ü» değil, aynı zamanda «mukaddes Türk Yer'i, Su'yu» da müessir oluyor (buna dair aş. bk.). No. 11'de ise yalnız «değişik mizaçlı bir kütlenin alkışlarından» bile bahsediliyor. Fakat bu sonuncu unsurdan maada diğer âmillerden hiç biri, tek başına gösterilmemekte ve hepsi de yalnız Gök'e bağlı ve ancak ondan sonra zikredilmektedir. No. 9'da da bunun böyle olduğunu, hemen arkasından Gök'ün adının geçtiğine bakarak anlamak mümkündür.

Han, işgal ettiği yüksek makama aid işleri yürütürken de yine daima Gök tarafından korunup yönetildiğine inanmaktadır. Han, onun yardımı ile düzene sokup teşkilâtlandığı halkı, uzak illere fütuhata sevketmiştir (No. 2, 3). Gök, Elteriş Han ile hatunu Elbilge'yi de «Gök'ün yüksekliğine kaldırıp» korumuştur (No. 4). Gök (ve 300.000 kişilik kuvvetli, tâlim görmüş ordusu da) han ile birlikte öldükten sonra «artık kim ona karşı koyabilir?» (No. 10). Yaşlı han ve fağfur Maokire de bunu tam bir alçak gönüllülük ve şükranla kabul ederek, işgal ettiği yüksek makamın vebâlerini yerine getirebilmek için Gök'ün yardımını diler (No. 11). Şayet han sadâkatsızlık gösterirse, yukarıda Gök ve mukaddes Yer-sub kağana karşı kötülük tasarlayabilirler. Hana bağlı halklardan birinin ayaklanması ise, ancak «Gök ve Yer karışırsa» beklenebilir (No. 8).

Han dahi Gök tarafından terk veya hatta tecziye edilebildiğine göre, bâzı vesikalarda hana izafe edilen «ilâhî doğuşlu, Tanrı'ya benzer» gibi sıfatları anlamak çok güçtür.

* Tâlim.

3. Gök Tanrı'nın tabiatı ve fonksiyonları.

a) Gök'ün kişiliği.

İki vesikada görüldüğü gibi, Gök herhangi bir şekilde «yukarıda»dır. Bu belgelerden biri, Milâttan sonra 716 yılından kalma O yazıtında: «yukarıda Gök Han vardır» (Radloff I, s. 251), ötekisi ise (tarihi belsiz) A-I kitabesinde: «yukarıda Gök kudretlidir» şeklindedir (Radloff I, s. 258).

Gök'ün kişiliği, konuşur olarak gösterilmesinden anlaşılıyor. Meselâ, Milâttan sonra 716 yılından kalma kitabede: «Bunun üzerine Gök şöyle dedi: Ben sana han verdim; fakat sen hanımı terk ettin ve yine [Çinli'lere] tâbi oldun. Gök kızdığından, onlar da oraya yöneldiğinden dolayı Türk halkı öldü, zayıfladı ve yok oldu» deniliyor (Thomsen, s. 162). İkinci ve üçüncü bir belge, daha yukarıda (s. 6, Bang, s. 351, 354'e göre) zikredilmiş bulunuyor. Dördüncü vesika ise O kitabesindedir (Milâttan sonra 716): «Fakat yukarıda Gök şöyle dedi: Türk halkı yok olmasın, feda olmasın» (Radloff I, s. 248). Ayrıca Gök'ün, hiç şüphesiz şahıs olarak düşünülen varlıklarla birlikte anılması da onun kişi karakterini ortaya koyuyor: meselâ Tonyukuk yazıtında (K X): «Gök, Umay ve mukaddes Yer-sub» diye sıralanması gibi; ayrıca aş. bk. s. 73. Yalnız Gök sonsuzdur ve ölümlü insanların ne kadar yaşayacağını tâyin eden odur: «Sonsuz olan yalnız Gök'tür. İnsan oğlu ise, Gök'ün tâyin ettiği zamanda ölmek üzere doğmuştur» (K X yazıtı, Thomsen, s. 155; Radloff, s. 148).

b) Gök'ün müessirliği.

Kağanı nasp ve sevk etmekte Gök'ün kudret ve hikmetinin ne şekilde belirlediğini yukarıda görmüştük. Gök, hem ulusu korumak, hem de fütühat için yabancı halklara karşı girişilen savaşlarda kağanla halkına daha başka yardımlarda da bulunur. Bu arada bilhassa küçük Türk halk yığınlarının çok güçlü düşmanları yenmesinde Gök'ün yardımı, bir çok yerde ögölerek belirtilir: «Gök onlara güç verdiği için babam kağanın ordusu kurtlar gibi, düşmanları ise koyunlar gibi idi» (KX, s. 147). «Biz savaştık, Gök bize yardım etti; biz (2000 er) onları (6000 er) dağıttık» (göst. yer. s. 164). «Düşmanlar bizi fark etmedi. Gök, Umay ve mukaddes Yer-su onları bizim için yendi. Gök'ün yardımı ile, onların çok sayıda olmasından korkmadık»

(göst. yer. s. 168). «Gök bize güç sağladığı için , Oğuz'ları yenip dağıttık. Gök'ün yardımı ile...» (göst. yer. s. 156). «Gök'ün yardımı ile bu Türk halkı arasında hiçbir zırlı düşmana at sürdürmedim, hiç bir yularsız (?) atı koşturmadım» (göst. yer. s. 170). «Gök'ün isteğine uygun olarak, devleti olanın devletini elinden aldık» (göst. yer. s. 147).

Gök, hanı bilge yapar (N, Radloff s. 4). Han, Gök'ün isteğine uyar: Milâttan sonra 363 yılında Tunghu kralı, Tukue kağanının kızı ile evlenmek ister; bir elçi gönderir. Kağan hiç bir karşılık vermeden elçiyi bir kaç yıl bekletir. Günün birinde şiddetli bir fırtına esnasında çadırına yıldırım düşünce, kağan bunu, kendi davranışına karşı Gök'ün bir tekdiri sayarak kızını elçiye verip Tunghu hükümdarına yollar (Wieger, s. 1463).

4. Gök kültü.

a) dua.

Duanın mevcudiyetini doğrudan doğruya gösteren iki vesikamız vardır. Bunların ikisi de, daha ziyade törenle ilgili olarak, belirli zamanlarda tekrarlanmayan, ancak hususî bir vesile ile kendiliğinden yapılan dualardır. Bir defasında pek canlı bir şekilde ve büyük bir heyecanla yapılan duaya, tipik ve kuvvetli vücut hareketlerinin de katıldığını görüyoruz.

1. Milâttan sonra 549 yılında batı ve doğu Tukue devletlerinin kağanları, Çin'e karşı kendi aralarında bir anlaşma yaparlar. Bu suretle elde edilen üstünlüğün şuuru ve daha savaştan önce belli olan zaferin emniyeti içinde, batı devletinin kağanı, atından inerek Gök'e dua ve düşmanlarını kendisine teslim ettiği için şükreder (Wieger, göst. yer. s. 1499).

2. Kök-Türk hanı, halk için yaptıklarını bir bir saydıktan sonra şöyle haykırır: «Gök, imdi sen bize yardımcı ol!» (Bang. s. 355).

Ayrıca duanın mevcudiyetine dolayısı ile işaret eden iki belge daha vardır. Bunlardan birinde, kağan tek bir büyük dua da yapacağını bildirir. İkinci belgede ise, Çin kayserinin maiyetinde Türk beyleri Gök'e bir bildiri sunarlar.

3. Şado Türkleri'nin hanı ve Çin kayseri Maokire şu güzel sözleri söylemiştir: «Ben zavallı, basit bir Tatar'ım... Biricik duam, Gök beni

yaşatmayı uygun gördüğü sürece, halkıma elimden gelen iyiliği yapmaya sevk edilmemdir» (Parker, s. 232, yuk. krş. s. 68).

4. Çin fağfuru Kao-Tsung'un maiyetinde yirmiden fazla Türk boy beyi, mukaddes Tay-şan dağında, artık en batıdakiler de dahil olmak üzere, bütün Türk boylarının fağfura tâbi olduklarını Gök'e bildirir. Bunların adı, bu hadiseyi ebedileştirecek olan taş kitabeye de kazılmıştır (Parker, s. 154).

b) *Kurban ve törenler.*

Gök'e kurban sunuluşunu da gösteren iki vesika vardır. Birinde kurbanın ne olduğu bilinmiyor; ötekinde kurban edilen bir ak attır.

1. Gök'e sunulan kurbanı dair bir belge, Radloff (I, s. 131 v. d.) ve Parker'de (s. 135) geçer. Ancak bunların ikisinde de tatmin edici mâlûmat bulamıyoruz. P. Pelliot bu belgeyi Çince aslından esaslı bir şekilde tercüme edip açıklamış ve mevcut zorlukları da yenmeğe muvaffak olmuştur. Bu, atalar kültü ile Yer ilâhesi kültü için de bir belgedir. İleride bu iki bahisde yeniden ele alacağımız bu vesikayı, burada bütünü ile, P. Pelliot'nun tercümesine göre veriyoruz:¹ «*K'o-han* (kağan) daima Yutukin* dağında oturur. Her yıl kurban için beyleri atalar mağarasına götürür². Ayrıca 5. ayın ortasına doğru (halk) Gök Tanrı'ya kurban sunmak üzere *To-jen* ırmağının kıyısında toplanır. Yutukin'den 400 veya 500 Li** (batı) da sarp ve yüksek bir dağ bulunmaktadır. Üstünde ne çimen, ne de ağaç vardır. Adı *P'o-teng-nin-li* olup Çince (Yer ilâhesi) demektir ».

2. Milâttan sonra 622, 624, 626 yıllarında müteaddid savaşlar olmuş ve bunları, bir yanda doğu (kuzay da denir) Tukue'leri, bir yanda da Çin arasında yapılan anlaşmalar tâkibetmişti. 626'da yapılan anlaşmada bir ak at kurban edilmiş ve her iki taraf Vey ırmağı üzerindeki köprünün üstünde and içtikten sonra, kendi iline dönmüştü (Wieger, s. 1537-1543; Parker, s. 146).

¹ P. Pelliot, *Neuf Notes sur les questions de l'Asie Centrale* (*T'oung pao* XXVI, 1929, s. 214 v. d.).

* Ötüken.

² Bu hususta aş. bk. s. 76.

** Li = 442 ayak.

5. Tukue'lerin dininde geçen diğer yüksek varlıklar.

Yazıtlarda sadece iki yüksek tabiat varlığından bahsedilir: *Umay* ve mukaddes *Yer-sub* (=Yer-su). Birincisi iki yerde, ikincisi bir yerde geçmektedir. Bir yerde de ikisi bir arada zikredilir.

1. *Umay*, hiç şüphesiz dışı bir yüksek varlıktır. Zira, hanın anası onunla kıyaslanır: «*Umay'a* benzeyen anam hatun» (Thomsen, s. 151). Başka bir metinde bu varlığa şöyle değinilmiştir: «Gök, *Umay* ve mukaddes *Yer-sub* onları [düşmanları] bizim için gaflete düşürüp yenmiş» (Thomsen, s. 168). Sadece bu bir kaç yerden *Umay'ın* niteliği hakkında geniş bilgi edinmek mümkün değildir. Yalnız bu Tukue yazıtlarında, bir kaç yerde, kağanın zevcesi katun'dan bahsedilmesi tipiktir (Thomsen, s. 146, 149, 151).

2. *Yer-sub* yâni *Yer-su*, yer yüzünde yaşayan iyi ruhların bütünüdür. Bunların zikredildiği metinlerden biri yukarıda gösterilmiştir. Diğer iki metin şöyledir: «Ancak Türk Gök'ü ve mukaddes *Yer-sub'u* böyle davrandılar» (Thomsen, s. 146) ve «yukarıda Gök ve mukaddes *Yer-sub* onlara yar değildi». Burada da onlara yine o kadar dıştan değinilmiş ve karakteristik teferruat o kadar az gösterilmiştir ki, *Yer-sub'un* mahiyet ve faaliyetini yakından tesbit etmek mümkün olamamaktadır. Thomsen (s. 131): «Onların barındıkları yerler, hususiyle yüksek dağlar veya ırmak kaynakları olup Türkçe'de bunlara *baş* denir» demektedir ise de bu, Tukue çağına ait kaynaklardan derlenmiş olmayıp, yeni zamanlara ait tamamlayıcı bir bilgiden ibarettir.

3. Yukarıda (s. 72) Pelliot tarafından tercüme edildiğini söylediğimiz yerde, Pelliot'nun, adını *P'o-teng-ning-li* diye gösterip, bunun Çince'de «Yer ilâhesi (*teng*)» demek olduğunu bildirdiği, yüksek, sarp bir dağdan bahsedilir. Pelliot (göst. yer. s. 219) bununla ilgili olarak gerek Çince *şen*, gerekse Türkçe *tängri* kelimesinin cinsiz olduğunu, hem erkek, hem dışı Tanrı olabileceğini belirtir. Onun kanaatine göre, daha önce zikrettiğimiz, atalarla Gök Tanrı'ya sunulduğu kat'i olan kurbanlar gibi, bu «Yer ilâhesi»'ne de kurban sunulmuştur. Bu iddia mümkün ve belki muhtemel olsa bile, kat'i sayılamaz. Radloff (I, s. 131 v. d.) *P'o-teng-ning-li* kelimesini *Bu-dun-in-li* olarak, Parker (s. 135) ise *Putengiri* diye okumakta, ancak ikisi de bundan ne çıkarılacağını kestirememektedir.

6. İnsanın başlangıcı ve sonu.

Bu bahsin başlığı oldukça iddialıdır. Zira elimizde, biri insanın başlangıcına, ötekisi sonuna ait olmak üzere, ancak iki kısa belge vardır:

1. İnsanın mebdetine dair birinci belge KX yazıtlarında olup şu şekildedir: «Yukarıda mavi Gök, aşağıda yağız(=kara) Yer yaratıldığında ikisinin arasında kişi oğlu halk olunmuş» (Thomsen, s. 144). Burada önce, başta — herhangi şahsî tanrılardan değil—maddî Gök'le maddî Yerden bahsedilmesi dikkate değer. Sonra bunlar yaratmanın—faili değil—, nesnesi olarak gösteriliyor. Yaratanın kim olduğu da bildirilmiyor. Muhtemel olarak bu fail, yüksek Gök Tanrı'dır. Fakat umumiyetle Tukue'lerde, şahsî Gök Tanrı'nın yaratıcı kuvvetine delalet eden açık bir vesika yoktur. Yukarıda bundan sonra, bu iki yaratılmış varlığın, mavi Gök'le kara Yer'in arasında insanların yaratıldığından bahsediliyor. Burada da, yine aynı şekilde, insanlar fail değil, objedir. Süje, Gök'le Yer'de olduğu gibi, burada da yine belirsiz olarak kalıyor. Ancak, bundan sonra gelen 2. vesikada, Gök insanın sonunu tâyin ettiğine göre, onun insanları yaratmış olabileceği de muhtemel görünmektedir.

2. İnsanın sonuna dair yine KX yazıtından alınan bu vesikaya, yukarıda Gök'ün vazifelerini anlatırken temas etmiştik: «Sonsuz olan yalnız Gök'tür. İnsan oğlu ise, Gök'ün tâyin ettiği vâde yetince ölmek üzere doğmuştur» (Thomsen, s. 155 v. d.; Radloff, s. 148). Gök, teker teker her insanın ve bu suretle bütün insanlığın ömrünü ve hayatının sonunu tesbit ettiğine göre, bundan, onun münferid olarak her kişinin ve sonsuz olarak bütün insanlığın başlangıcını da tâyin etmiş olacağı neticesini çıkarmak bir dereceye değin mümkün olabilir.

7. Ölü gömme, öte-dünya, atalar kültü.

1. V. Thomsen, eski Türk yazıtları tercümesine eklediği zeyilde (s. 132) ölü gömmeye dair Çin kaynaklarında geçen mâlûmatı hulâsa edip bir araya toplamıştır. Bunları olduğu gibi buraya alıyoruz: «Ölü gömme âdetlerine dâir Çin vakayinâmelerinin verdikleri mâlûmat, her halde daha çok beyler hakkında olup, umumiyetle doğrudan doğruya yazıtlardan edindiğimiz bilgilere de uymaktadır.

¹ Ayrıca krş. Radloff I, s. 130 v. d.; Parker, s. 133 v. d., 149.

Bir kişi ölünce cenazesi çadırına konulur. Bütün akrabası, ölünün adına kurban olarak bir koyun ve bir at kesip çadırın dışına koyar. Bundan sonra hepsi feryad ederek at koşturup bunun etrafını yedi defa dolandır ve çadırın giriş kısmının önünden geçerken bıçakla yüzlerini yaralarlar. Böylece kanla göz yaşı birbirine karışarak akar. Sonra ölüyü gömmek için müsait bir gün tesbit edilir. Bir kimse baharın veya yazın ölmüşse, ağaçlar yapraklarını dökünceye kadar bekletilir. Eğer güzün veya kışın ölmüşse, ağaçlar yapraklanıncaya değin beklenir¹. Önce ölünün atı yakılarak külleri, vaktiyle kullandığı eşya ile birlikte ölü ile gömülür. Sonra bir mezar kazılır. Gömme günü, ölünün bütün akrabası kurban için çeşitli şeyler getirir, mezarın etrafında yine at koşturup feryad eder ve ölümü müteakip yaptıkları gibi, yüzlerini yaralarlar. Ölü gömüldükten sonra, mezarın üstüne, ölenin hayatta iken öldürdüğü düşman sayısınca taş dikilir, (hunlar Türk'lerin *balbal* dedikleri şey olacaktır)».

W. Berthold, eski Türk yazıtlarının tarihi önemini inceleyen makalesinde² bu *balbal*'ların işlenmiş taş değil, heykel olduklarını anlatır:

«İleri gelen başbuğlar için yapılan cenaze merasiminde, kahramanın öldürdüğü düşmanları temsil eden heykeller dikilirdi. Çinli'ler böyle yazmaktadır. Eski Türk kitabelerinden öğrendiğimize göre, bu heykellere *balbal* denirdi. Üç yerde, sonradan *balbal* olarak dikilen kişinin, hayatta iken kahramanın baş düşmanı olduğunu görüyoruz: Baz Kağan (Elteriş Kağan'ın düşmanı) Kırgız hanı, (Elteriş Han'ın kardeşinin düşmanı) ve Kug-Songün (Bilge Han'ın oğlunun düşmanı). Şu sözler daha tipiktir: «Onların alplarını öldürüp kendime *balbal* yaptım». Bundan maada, Çinli'lerin bildirdiğine göre, bâzan mezarın yanına bir bina yapılır ve duvarlarına kahramanın resmi ve hayatta iken yaptığı savaşlara ait sahneler çizilirdi»³.

¹ W. Berthold (aş. bk.) bu hususta şu bilgiyi veriyor: Yazıtlardan anlaşıldığına göre, tören için belli günler hususiyle uygun sayılmaktadır. «Yazıtlarda bahsi geçen üç cenaze töresinin hepsi, muhtelif aylarda olmakla birlikte, 37. günde (muhtemel olarak Çin takvimine göre) yapılmıştır. Kül Tegin için yapılan birinci cenaze töreni 9. aya, ikinci tören 7. aya, nihayet kağan için yapılan cenaze töreni ise 5. aya rastlar» (bk. 2. notta geçen yer. s. 11).

² (*Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften*) başlıklı bu yazı, W. Radloff, *Die alttürkischen Inschriften in der Mongolei*. Neue Folge, St. Petersburg 1897. Anhang. Balbal hakkında bk. aynı yer. s. 11.

³ Bu hususta ayrıca krş. Bang, göst. yer. s. 352, not 3. Bang *balbal*'ı, büyük bir ceza olmak üzere, ayaklanmaya sebep olan kişilerin, kötü kimselerin gömüldüğü «cenaze tepesi» diye gösterir.

2. Berthold (s. 11) ayrıca Türk'lerin, eski Arap'lar gibi, ölülerin ruhlarını kuş olarak tasarladıklarını yazar. «Ölmüş» yerine, daima «uçmuş» kullanılır; daha sonraki zamanlarda rastlanan «o şahin oldu» deyiminde geçtiği gibi.

Ruhun öte-dünyadaki âkıbetine, KX yazıtında sadece kısaca parça halinde bir yerde işaret edilmiştir: «(Prensler) imdi siz öldünüz, (vaktiyle) yaşayanlar arasında olduğunuz gibi, Gök'tesiniz. Beyim *tegin*... Gök'e ...». Bu yerin parça halinde olması, değerini ehemmiyetli şekilde azaltmaktadır. Zira, bununla tam mânâsıyla bir kat'ilik elde edilememekte, ancak hiç değilse beylerin ruhunun Gök'e çıkıp, orada dünyadakine benzer bir hayat sürdüğü, bir dereceye kadar muhtemel görünmektedir.

3. Atalar kültünü gösteren biricik belge, yukarıda Pelliot tarafından tercüme edildiğini bildirdiğimiz metinde geçen bir cümledir: «O (kağan) her yıl kurban için beyleri atalar mağarasına götürürdü». Pelliot buna ait notunda (2), başka bir Çin kaynağına göre, Batı-Türkleri kağanının, kendi bölgesinde olmadığından, bizzat gidemediği mağaraya «vaktiyle atalarının yaşadığı yerde kurban sunmak üzere, her yıl bir veya bir kaç memur gönderdiğine» işaret eder. Burada bahis konusu olan mağara, Türk'lerin atasının, bir dişi kurt olan karısı ile birlikte sığındığı yerdir. Türk'ler buradan verimli bir ovaya çıkmış, sonra bir çok kuşak yetişinceye kadar kaldıkları bu yerden göç etmişlerdir.

Fakat hemen işaret edelim ki, bununla bütün ataları içine alan umumî bir kült değil, belki ancak Türk ulusunun kurucuları için en yüksek devlet makamınca yapılan bir kült tevsik edilmiş oluyor.

8. Hulâsa.

A) Gök'ün birlik ve kişiliği.

Tukue dininde Gök'ün birliğine dair hususî belgeler ibraz etmek lüzumsuz görünmektedir. Zira, hiç bir yerde, onun birden fazla olduğunu gösteren en ufak bir ize dahi rastlanmıyor. Gök daima tek olarak geçmekte ve ona ait fiil de teklik şeklinde bulunmaktadır. Fakat işte asıl bundan dolayı, Tukue dininde tek olarak maddî göğün bahis konusu olduğu neticesini çıkarmak isteyen bulunabilir. Tabiatıyla Gök'e verilen adla, bir çok ahvalde maddî gök için kullanılan *tängeri*, *tänri*

v. b. kelimesinin aynı olması, bu iddianın tersini öne sürmeğe elverişli görünmüyor. Yalnız bir yerde «Gök Han» ismi (Radloff I, s. 251), bir yerde de «Gök'ün ruhu» adı (Radloff I, s. 131 v. d.) geçiyor.

Bir kaç defa «Türk Gök'ü» diye anılması da göğün maddî mânaya geldiğini gösterebilir. Fakat bu o kadar mühim değildir. Çünkü bu deyim yalnız bir kaç kez geçtiği halde (Thomsen, s. 143), öte yandan umumî olarak «Gök» adı, aşağı yukarı otuz defa kullanılmıştır.

Nihayet Tukue dininde Gök'ün, maddî gökte cereyan eden yağmur, fırtına, şimşek, gök gürlemesi, gök kuşağı gibi hâdiselerle ilgili görünmemesi de belirtilmeğe değer. Yalnız bir yerde han (yuk. s. 71) çadırına yıldırım düşmesini, Gök'ün bir ihtarını olarak sayar.

Şu halde Tukue dininde Gök'ün maddî olduğuna dair öne sürülen iddiaların hiç biri, ciddî bir yoklamaya dayanabilecek nitelikte değildir. Buna karşılık bir takım müsbet deliller, Gök'ün maddî değil, kişiliği olduğunu göstermektedir. Daha önce zikredildiği üzere, Gök'ün konusur olarak görüldüğü dört yerden maada (yuk bk. s. 70), burada ayrıca şu ifadeler de sıralanabilir: «Gök'ün isteğine göre» (Thomsen, s. 142, 147), daha sık olarak geçen «Gök'ün yardımı ile» (Thomsen, s. 142, 143, 148, 164, 168, 170). Bu Gök tamamiyle şuurlu işler de yapar: hanları nasp veya azleder (Thomsen, s. 140, 144, 149, 168), hanı yüceltir ve korur (Thomsen, s. 146), Gök yaşatır ve ecelin ne zaman geleceğini tâyin eder (Parker, s. 232; Thomsen, s. 155), Gök güç verir, (Thomsen, s. 147, 156), bilge yapar (Radloff III, s. 4), ayrıca dua edilerek onunla konuşulur (Wieger, s. 1499; Parker, s. 226, 232), ona merasimle mâlûmat verilir (Parker, s. 154), kurbanlar sunulur (Radloff I, s. 131 v. d.; Wieger, s. 1543; Parker, s. 146).

Şu halde Tukue dininde Gök'ün şahsî karakter taşıdığından şüphe edilemez.

B) Gök'ün her şeyin üstünde olan ehemmiyeti.

a) İnanca dayanan görüşler.

1. Tukue dininde en yüksek yeri ancak ve yalnız Gök'ün aldığı isbat etmek zor değildir. Yukarıda kaydedildiği gibi, Gök, kaynaklarda otuzdan fazla yerde ve daima pek mühim bir varlık olarak geçer. Bu dinde karşılaştığımız dişi *Umay*, yalnız iki kez, diğer yüksek bir var-

lık olan *Yer-sub*, sadece üç kez ve bunların her ilisi de Gök'le birlikte ve daima ondan sonra görülür. Bununla Gök'ün, türlü ehemmiyetli faaliyetiyle, görünürde pek sık geçtiği ortaya çıkmaktadır.

Gök'ün *Yer-sub*, *Umay* ile yakın ilişkisinin neden ibaret olduğu, yazık ki kaynaklarda hiçbir yerde gösterilmemiştir. Hususiyle bunlardan birincisi, mâderşâhî bir akımın ortaya çıkması ile ilgili görünüyor. Yaptıkları işlere göre, bu iki tâlî varlığın vücuduna aslâ ihtiyaç yoktur. Aynı şeyi, çok daha fazlasıyla Gök yapmaktadır. Ancak bu varlıklar hiç bir yerde yalnız olarak bir iş yapmamakta, bunların faaliyeti Gök'ünküne bağlı bulunmakta ve Gök başta gelmektedir.

2. Tukue'lerde ayrıca, güneş ve ay da dahil olmak üzere, yıldızların dinî bir ehemmiyeti ve kültü göze çarpmaz. Berthold (s. 10) Çin kaynaklarına göre, kat'i olarak Türk'lerde doğan güneşin kültü bulunduğunu yazmakta ise de, bu, incelemekte olduğumuz Tukue devresi için bahis konusu değildir.

3. Atalâr kültüne dair de, zayıf ve vuzuhsuz olmak üzere, ancak bir belge vardır. Zira, her yıl «atalar mağarasında» sunulan kurban, doğrudan doğruya atalara değil, belki atalar için, atalar adıdır. Ak-rabamın kurban edip sonra ölünün çadırı dışına koyduğu koyun ve at için de aynı şey bahis konusudur. Her halde Tukue'lerde atalara inanış ve atalar kültü de, Gök'e inanış ve Gök kültüne, uzaktan olsun denk sayılabilecek bir yayılış ve kuvvette görünmemektedir.

b) Kült.

Şu halde Tukue dininde umumiyetle gerçek bir atalar kültürünün mevcut olup olmadığı şüpheli kalmakta, öte yandan diğer yüksek varlıklara karşı Gök'ün üstün ehemmiyeti, şimdiye değin bu varlıklar için herhangi bir kültürün mevcudiyetini gösterecek bir belgenin bulunmaması ile de ortaya çıkmaktadır. Pek vârid olmamakla birlikte, günün birinde diğer iki yüksek varlık için de (*Umay* ve *Yer-su*) şumüllü bir kaynak malzemesi elde edilebileceği düşünülse dahi, yine de bu varlıklar için Gök'ünküne yakın bir kültürün bulunabileceği, hemen hemen muhtemel değildir.

Gök kültü için de daha fazla belge bulunmamasının sebebi, mevcut kaynakların sadece «esas faaliyet ve devletçe yapılan işlerden» bahsetmelerindedir. Böylece günlük hayatla, burada rastlanılabilecek dua ve kurban kültü ile ilgili davranışlara dair bilgiden mahrum bu-

lunuyoruz. Mevsimlerin normal seyri ve bunun Türk kültürünün ekonomik esasını teşkil eden hayvancılık üzerindeki tesiri ve bir yıla dağılmış olan bayram ve törenler hakkında da bir bilgimiz yoktur. Bu yıllık bayramlardan hiç değilse biri olarak, hanın bir çok teb'ası ile birlikte ırmak kıyısında Gök'ün ruhu'na kurban sunduğu yaz bayramının belgelenmiş olması, tamamiyle bir tesadüften ibarettir. Bir ak atın kurban edilmesini gösteren sadece bir vesikanın bulunması da yine tesadüfidir. Bunun bir barış antlaşması gibi mühim bir vesile ile kurban edilmiş olması, belgenin değerini bir kat daha artırmaktadır. -

Elimizdeki malzemenin tek taraflı sınırlanmış ve şuradan buradan alınma örnekler olduğunu göz önünde tutarak hulâsa edecek olursak, Tukue dininin, daha çok kişi olarak tasarlanan Gök'ün, herşeyin üstünde yer alması ile tipikleştiğini söylemek mübalâğa sayılmaz.

C) Gök'ün sıfatları.

Her şeye rağmen, bu en yüksek varlık olan Gök'ü karakterize eden çizgiler, pek belirsiz kalmaktadır. Bu, şüphesiz elimizdeki kaynak malzemesinin, bütünü ile devlet politikası sahasına ait olmasından ileri geliyor. Şu halde dinin diğer kültür alanlarındaki belirtileri ve bütün genişliği ile ferdi din burada temsil edilmemiş bulunuyor.

Bu durumda ancak Gök'ün pek güçlü ve bilge olduğunu söyleyebiliriz. Fakat onun herşeye kaadir ve tam mânasiyle hakîm, hele bilhassa yaratıcı olduğunu isbat edecek deliller yoktur. Aynı şekilde Gök'ün herşeyi bildiğine dair de bir şey öğrenemiyoruz. Gök'ün sevgi ve acımaya dayanan iyiliği, devlet ve ulus olarak Türk'lere gösterdiği yardımla ortaya çıkmaktadır. Bu yardım, Türk halkının yok olmaması için herşeyi yapan Gök'ün, ona karşı gösterdiği bir nevi üstün sevgi halinde tecelli eder. Gök'ün ahlâkî bakımdan iyiliği ise, sadakatsızlık gösteren hanın cezalandırılmasında (yuk. s. 68), yaşlı bir hanın vazifesini lâyikiyle yapmasına yardım etmesi için Gök'e yalvarışında (yuk. s. 68) sadakatsız bir halkın terdibinde (Thomsen, s. 147), yasaları ve konuk severliği uzun zaman ve ağır şekilde bozan bir hanın çadırına şimşek halinde düşen uyarıda (yuk. s. 71) daha kuvvetli ifadesini bulmaktadır.

Şu halde Tukue dininde Gök'ün gerçekten ve tam mânasiyle yüksek bir varlık olduğunu iddia etmek için, daha çok şey bilmeğe ihti-

yaç vardır. Fakat ona ait olup, şimdi ancak başlangıç halinde belirli belirsiz gözükken karakter çizgilerinin, ileride bu nitelikte bir varlığın mevcudiyetini gösterecek şekilde seyredecekleri anlaşılıyor.